

УДК 94(477.7)“19/20”
DOI: 10.26661/swfh-2017-49-012

О. М. Ігнатуша

МІСЦЕ ПІВДНЯ УКРАЇНИ У СТАНОВЛЕННІ ВІТЧИЗНЯНОГО ПРОТЕСТАНТИЗМУ (КІНЕЦЬ XVIII ст. – 30-ті рр. ХХ ст.)

Охарактеризовано роль Південної України у становленні вітчизняного протестантизму від часу появи наприкінці XVIII ст. – до 30-х рр. ХХ ст., тобто часу формування і утвердження його структур. До уваги взято територію поширення, етнічний і соціальний склад громад, вплив державної політики. Розкрито значення модернізації українського суспільства і, зокрема, Півдня, для темпів і характеру розвитку протестантизму, який був складовою часткою суспільних трансформацій.

Ключові слова: протестантизм, Південь України, специфіка, традиція, конфесія, етноконфесійна структура.

Знакова подія, яку відзначає європейська цивілізація – 500-ліття протестантизму – спонукає до осмислення історичної долі сучасних церков, їх місії та перспективи.

Протестантизм як цивілізаційне явище з часом ідейно зміцнів, культурно наповнився, здолав державні кордони і зламав стереотипи мислення. Він висунув яскравих лідерів, утвердив численні організації, що скріпили релігійні традиції, проявився багатоманіттям людських уподобань, прагнень і сподівань.

Ще у XVI ст. він прийшов на українські землі та знайшов тут своїх прихильників і ревних послідовників, формуючи цивілізаційний ландшафт нової Європи, урізноманітнюючи та збагачуючи духовне життя.

Поширення протестантизму в Україні не було беззаперечним актом. Воно розтягнулося на століття, було тісно пов'язане з політичними процесами, формуванням модерної української нації та утвердженням української державності.

Релігієзнавці відзначають кілька хвиль протестантизму, пов'язаних з міграційними процесами і відкритістю державних кордонів. Ці хвилі приносили нові ідеї, тенденції, навіяні конкретними історичними подіями та лягали на національний ґрунт. Досягши українського берега, вони поступово змінювали його ментальні обриси. Кожна з цих хвиль була самобутньою за концептуальним наповненням, тривалістю дії і потужністю впливу, проте взаємодоповнювали одна одну. Кожна наступна через нових носіїв сягала далі у товщу українського суспільства, знаходячи нові зв'язки з попередніми релігійними спільнотами, генерувала їх.

Ці хвилі мусили долати перепони до нових суспільних явищ, і релігійних новацій зокрема, що існували у громадському та державному устроях. Перед протестантизмом зринали виклики революційних акцій, радикальних змін, що супроводжувалися суспільно-політичною нестабільністю. Іноді ці виклики закладали основи небачених трансформацій новітніх релігійних рухів.

Одним із таких бурхливих, наповнених суспільною та релігійною ініціативою і змінами був період 20–30-х рр. ХХ ст.

Це був надзвичайно драматичний етап у житті церкви і всього суспільства – час продовження української національної революції в її духовних вимірах з далекосяжними наслідками, і, водночас, – грубого ламання новою державною владою здобутків духовної свободи і нищення релігійних організацій, як своїх політичних ворогів.

Церкви активно шукали своє місце в новій все більш ворожій державно-політичній обстановці. Суттєво змінювався устрій релігійних спільнот, які зросли чисельно і поширилися територіально, але зазнавали гнітючого впливу держави. Релігійна думка, постаючи перед випробуваннями більшовицької політики, спорадично шукала відповіді і видавала нові імпульси своєї реакції на безпрецедентні умови.

Ламалася традиційна система моральних цінностей, базованих на релігійних імперативах. За фасадом секуляризації насаджувався культ партії і вождів. Саме на цей час припадає поява нових протестантських течій і рухів в Україні, формування конфесійної структури новітньої України.

Південь України мав у цьому плані певну специфіку. Окреслимо її у пропонованих нижче рамках. Значною мірою її визначив більш ранній час появи протестантських осередків на Півдні та пов'язаність цього процесу зі становленням буржуазного суспільства. Відома дослідниця українського протестантизму В. Любашенко, підкреслюючи цей зв'язок, називає південні губернії України одним із основних вогнищ пізнього протестантизму в Україні [1, с.238]. Водночас вона обґрунтовано стверджує, що історичні умови спричинили відмову пізньопротестантських течій від соціального протесту, аскетизму, самотворчості, повертаючи рух до усталених норм духовного і культурного життя, орієнтації на церковну структуру. При цьому суттєвим був вплив зарубіжних місій [1, с.238]. Ці зауваги приймаємо, звертаючись до з'ясування специфічного місця Півдня України у становленні вітчизняного протестантизму.

По-перше, специфіка проявлялася у своєрідній палітрі релігійних спільнот, які були активними учасниками суспільно-церковних процесів. Як вже зазначалося, присутність протестантів на Півдні мала глибші історичні корені, зокрема – порівняно з Лівобережною Україною, Слобожанщиною. Ще у 90-х рр. XVIII ст. на Катеринославщині були зафіксовані небезпечні для офіційного російського православ'я та імперської державності прояви духоборського сповідання, які можна потрактувати як протестантський рух серед козацького населення. Нові згромадження протестантів різних віровизнань в умовах інтенсивної колонізації українського півдня сягнули цих теренів з кінця XVIII ст. – початку XIX ст. хвилями менонітів,

лютеран та противників офіційного православ'я з середовища православного сектантства – духоборів, молокан. Тому до 20-х рр. XX ст. нащадки цих переселенців-протестантів вже сформували власну традицію співжиття та взаємодії з іншими конфесіями і спільнотами південного краю. Своєрідність палітри релігійних спільнот полягала не тільки у більш строкатій колористиці конфесійних течій і рухів, а й у їх національному забарвленні, яке було не тільки українським, а й російським, німецьким, голландським тощо. Німецькомовне населення зберігало традиції лютеран і менонітів, російськомовне – єднало російських баптистів, євангельських християн. Етноконфесійна самобутність консервувалася певною ізольованістю, національно-культурною замкненістю спільнот, які зростали чисельно зі збільшенням населення та посиленням міграцій у модерну добу (що аж ніяк не виключало й поширення ідей поза членами відносно замкнених спільнот).

По-друге, відносно вищий відсоток неукраїнського за етнічною належністю населення на півдні створив за часів Російської імперії передумову для більшого поширення і міцнішого утримання тут російських мовних і культурних форм, що супроводжували утвердження “русского мира”. Це зміцнення здійснювалося у шаблонах російської церковної традиції, церковнослов'янської та російської мови, як мов церковного спілкування, маючи завдання фундаментально скріпити “всеросійську єдність”. Тому протидія цим скріпам проявлялася двояко. З одного боку – у переважаючих формах російської церковності. Прихильники “протесту” проти Російської православної церкви тлумачили її догмати і канони, використовували її церковні осередки, сакральні тексти. З іншого боку – вони діяли у формах, що заперечували цю всеросійську єдність: використанням рідної української мови, вимогами навчання нею у школі, апелюванням до національних церковних традицій. Все це набувало характеру заперечення одержавленої церковності, за якою стояла Російська православна церква – церква, що вдалася до активної протидії протестантизму, який поширювався на Півдні та протидії національним формам, що проростали на українському національному ґрунті. Небезпідставно, що за умов пригнічення царизмом всього українського, протест проти офіційного православ'я більшою мірою визрівав у проявах космополітичного та проросійського протестантизму, а не у виявах гнаного українського православ'я, якому церковна влада понад 200 років відмовляла навіть у зверненні до Бога рідною мовою. Розуміння пріоритетності національних шляхів реформування церкви за часів імперії не стало всезагальним. Це було закономірним наслідком української бездержавності.

Зазначений тривалодіючий русифікаторський фактор державної національної політики був активним і у радянські часи. Лише українська революція 1917–1921 рр. та вимушена нею політика українізації загальмувала його дію, хоча й не викоринила. Він посилювався знову вже у 30-х рр. XX ст. Дія цього фактору у зрусифікованому етнічно та релігійно строкатішому середовищі Півдня, призводила до мінімізації українських національних форм протестантського руху та сприяння російським.

Конфесійним стрижнем і головним опонентом вітчизняного протестантизму, на відміну від західного, була не католицька, а православна церква. Саме вона нагромадила численні проблеми, які спричинили опір релігійного населення, що дедалі наростав у суспільстві, яке обирало шлях європейської модернізації. Антикатолицька версія протесту, хоча й була представлена на півдні доволі значною кількістю релігійних громад (у середині 20-х рр. XX ст. на території Одеської, Катеринославської та Донецької губерній діяло 65 лютеранських, 79 менонітських, 28 адвентистських громад) [2, арк.26г], принципово не змінювала у суспільстві основного об'єкта релігійної критики. Протестанти “західного” віровизнання неспроможні були цього зробити не стільки внаслідок своєї відносно малочисельності, скільки через те, що вузлом релігійних суперечностей в Україні все таки була православна церква. Католицизм не став у Південному регіоні суттєвим подразником для протестантської забарвленої релігійної думки. Як і для більшості теренів України, роль цього подразника тут відіграла Російська православна церква.

По-третє, – самобутність процесів у релігійній сфері генерували соціально-економічні особливості Півдня України. Вони були тим магнітом, що утримував релігійну ідентичність у соціальному просторі. Більш привабливі умови господарювання, що сформувалися на основі вищого ступеня розвитку ринкових відносин ще до 1861 р., продовжували бути стимулом для строкатої “протестантської” колонізації Півдня. Помітне зростання промислового потенціалу південного краю і урбаністичні процеси другої половини XIX ст. додали до потоків переселенців-аграріїв містян, більш готових до змін свого конфесійного статусу. Упродовж другої половини XIX ст. по всіх трьох губерніях Півдня відбувалася концентрація поліетнічного, поліконфесійного населення у містах [3, с.29-30]. Процеси індустріалізації помітно прискорились за часів радянської влади у другій половині 20-х рр. XX ст. Розвиток промислової інфраструктури забезпечував присутність і більш швидкий притік до регіону нових послідовників протестантських віровизнань. Міста, як осередки інформаційного, комунікаційного та адміністративного впливу на периферію, стали визначальними пунктами і каталізаторами змін релігійної свідомості та секуляризації суспільства.

Не дивлячись на посилення наукового, інформаційного та адміністративного потенціалу Півдня, його протестантські громади неспроможні були одразу стати генератором ідей, що базувалися на всеукраїнських засадах. Інтелектуали-провісники протестантизму, які проводили роботу на Півдні, як до часу української революції 1917–1921 рр., так і після неї, мали зарубіжні духовні центри свого руху. Зокрема, зі свого початку український баптизм мав тісний зв'язок як українським штундизмом і духовно-раціоналістичним сектантством (насамперед, молоканством), так і з німецьким протестантизмом [1, с.241]. Водночас, їхні організаційні центри здебільшого зосереджувалися у російських столицях (Петербург, Москва), зв'язок з якими української периферії також не був достатньо міцним. Відтак ці рухи, що інтенсивно поширювалися на Півдні у середовищі селян, ремісників, міщан, набували всеросійського спрямування, будучи, водночас опозиційними до офіційної церкви та влади. Південь, завдяки особливостям соціально-економічного і духовно-культурного життя, виявився джерелом формування специфічного типу вітчизняного

протестантизму, обличчя якого “визначають радикальні течії, котрі вийшли з церковно-опозиційної традиції” [4].

По-четверте, відносна відкритість Півдня світові завдяки Чорноморським шляхам, – навіть у радянські часи, не дивлячись на закритість радянського суспільства, – створювала умови для присутності у цьому регіоні нових релігійних течій раніше, ніж у центральних та східних частинах України (християн евангельської віри, єговістів), а також для підтримки тих пізньопротестантських течій, які вже були представлені на конфесійній мапі України (адвентистів, баптистів). До речі, появу перших громад адвентистів сьомого дня дослідники пов'язують саме з територією Південної України – Таврійською губернією [5]. Поширення цих громад, у свою чергу, стало можливим завдяки вкоріненню на території українського Півдня осередків менонітів і баптистів, оскільки перші адвентистські громади виникли на основі згаданих більш ранніх течій протестантизму. Свідченням цього раннього явища була поява першої громади християн евангельської віри (пізніша назва конфесії – християни віри евангельської (п'ятидесятники) в Одесі. Громада була створена незабаром після прибуття у середині 1921 р. зі Сполучених Штатів її лідера – І. Воронаєва. П'ятидесятницький рух швидко охопив всю Україну, хоча розвивався, переважно, у Південному регіоні. З Одеси він поширився на Єлисаветградську, Дніпропетровську, Бердянську та інші округи. Більш раннє поширення протестантських громад на Півдні у їхньому різноманітті стало основою для швидшого примноження. Згадані вище громади п'ятидесятників формувались переважно з членів громад баптистів і евангельських християн. Південь виявився одним із основних джерел формування та поширення протестантизму в Україні.

По-п'яте, оскільки місцева еліта рекрутувалася у значній мірі з місцевого населення, на її ставленні до церкви, і протестантизму зокрема, позначалися традиції місцевого етнокультурного середовища. Традиції віротерпимості, які історично формувалися на Півдні впродовж XVIII–XIX ст., коли цей край став перетворюватися на український Вавилон, поступово проникали вглиб суспільної психології та коригували ментальність населення. Співіснування і співдіяльність в межах самоврядних, господарських структур, об'єднань, установ освіти тощо православних, іудеїв, католиків, менонітів, старообрядців на початок XX ст. вже не становило надзвичайного явища. Так, наприклад, в Олександрівському міському громадському управлінні плідно співпрацювали православний К. М. Дмитренко (міський голова), іудеї (яких до речі обирали уповноваженими для обрання рабина) Ю. Я. Біргер, А. М. Геншафт, меноніти І. Г. Лепп, А. А. Коп, Я. Г. Нібур, Г. Г. Янцен, Ю. Ю. Зіменс, П. П. Пріс (гласні та кандидати), старообрядець Д. А. Мінаєв (член будівельної комісії та Розкладочного з промислового податку присутствія), лютерани Л. І. Петцгольд, О. Ф. Циглер (члени присутствія щодо податку з нерухомого майна) та ін. [6, с.3-20]. Нігілістичне порушення традицій суспільного устрою більшовиками руйнувало традицію міжконфесійного діалогу та довіри, проте не в силах було знищити її на ментальному гуманістичному рівні, що зберігав основу для її майбутнього відродження.

Таким чином, зазначені фактори приводили до того, що релігійні процеси на Півдні України зазначеної доби набули своєрідної динаміки у середовищі протестантських спільнот. Вона мала відмінності у кількісних показниках присутності, у масштабі та локалізації спільнот, у хронології релігійних рухів та антицерковних заходів, у способах нейтралізації активності та упокорення церков владою порівняно з іншими регіонами України.

Джерела та література

1. Любашенко В. І. Історія протестантизму в Україні. Курс лекцій / В. І. Любашенко. – К. : Поліс, 1996. – 350 с.
2. Державний архів Харківської області. Ф. Р-845. – Оп. 2. – Спр. 411.
3. Константинова В. М. Урбанізаційні процеси на півдні України (друга половина XIX – початок XX ст.) : автореф. дис. ... д.і.н. : спец. 07.00.01 – історія України / Константинова В. М. ; Дон. нац. ун-т. – Донецьк, 2011. – 40 с.
4. Любашенко В. Протестантизм в Україні: творення стереотипів триває / В. Любашенко // Ї. – 2001. – № 22 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://risu.org.ua/ua/index/monitoring/religious_digest/16446/
5. Сітарчук Р. А. Зародження адвентизму в Таврійській губернії (кінець XIX – початок XX століть / Р. А. Сітарчук // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2007. – Вип. 21. – С. 121–125.
6. Состав Александровского городского общественного управления. 1912–1916 гг. – Александровск, 1914. – 42 с.

Ignatusha O. The role of the Southern Ukraine in the formation of domestic Protestantism (the end of the 18th century – 30th years of the 20th century)

The role of the Southern Ukraine in the formation of national Protestantism from the beginning of its appearance at the end of the 18th century is characterized. – until the 30-ies. XX century. It was an exact time of the formation and approval of its structures. Attention has been focused on the territory of distribution, the ethnic and social composition of communities and the whole impact of public policy. The significance of the modernization of Ukrainian society and, in particular, of the South, for the pace and character of the development of Protestantism, which was an integral part of social transformations has been revealed.

Key words: Protestantism, South of Ukraine, specificity, tradition, denominations, ethnoconfessional structure.